

Obr. 1 Čelist subadultního psa, jehož kostra byla nalezena v šachtě 7 ve dvoře princezny Šeretnebtej (AS 68). Pravděpodobně se jedná o uhynulé zvíře (foto Z. Sůvová)

Nálezy zvířecích kostí z komplexu princezny Šeretnebtej (AS 68) v jižním Abúsíru

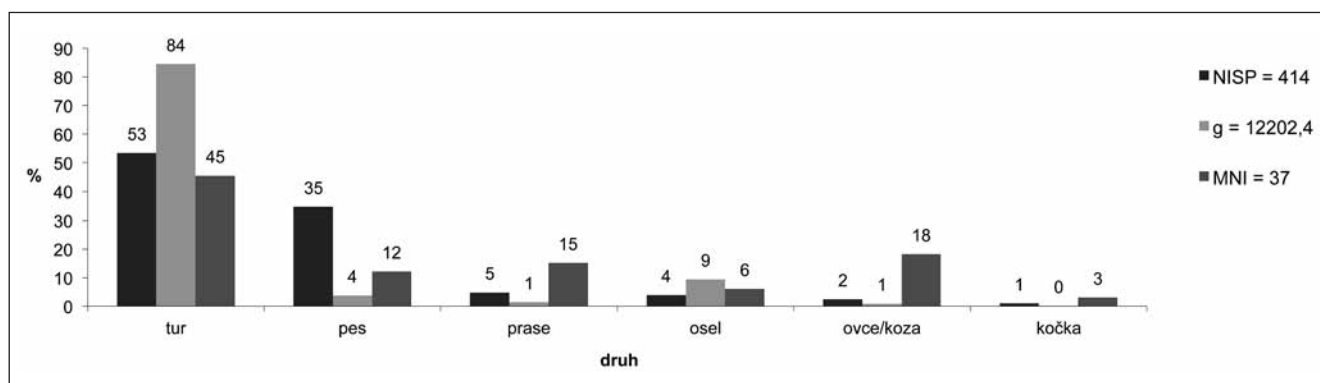
Zdeňka Sůvová – Hana Vymazalová

Nálezy zvířecích kostí z výzkumů Českého egyptologického ústavu v sezóně 2012 v prostoru hrobového komplexu AS 68 byly poměrně početné a pocházely ze zásypu všech částí komplexu: otevřeného dvora, chodby a čtyř skalních hrobek (viz Bárta a Vymazalová – Dulíková v tomto čísle: 22–24, 26–34).

Osteologický materiál byl zpracován standardními archeozoologickými postupy; analýza probíhala přímo v terénu, pracovní podmínky proto byly poněkud ztížené. Pro determinaci byly použity zejména osteologické atlasy a další určovací literatura (např. Anděra – Horáček 1982; Cohen – Serjeantson 1996; Osborn – Helmy 1980; Schmid 1972). Hodnoceny byly dva typy souborů: 1. nálezy kostí zvířat, většinou domácích druhů, související s činností člověka (odpad po porcování a konzumaci, obětiny, domácí šelmy atd.); 2. mikrofauna, tj. pozůstatky drobných obratlovců; v případě tohoto komplexu se jednalo zejména o hlodavce, pravděpodobně uhynulé jedince. Tyto nálezy mohou být i mnohem mladší datace, a to v souvislosti se zvykem těchto zvířat zalézat pod zem. U některých nálezů mikrofauny však nelze vyloučit ani možnost, že pocházejí

ze sověch vývržků. Neurčené savčí fragmenty byly pokud možno zařazeny aspoň na základě velikosti do kategorií velký kopytník (velikost tura), příp. středně velký savec (velikost ovce). Kromě determinace druhu, anatomie, stáří zvířete apod. byly sledovány i tafonomické změny, které mohly souviset s činností člověka, ale i dalšími faktory: různé stopy porcování a opracování, opálení nebo otisky zubů.

Druhové složení nálezů v celém komplexu je zachyceno v grafu 1. Nálezy pocházely z domácích druhů, v čele s turem (*Bos taurus*), početné však byly i pozůstatky psa (*Canis familiaris*) a v menším množství byly zachyceny také fragmenty osla (*Equus asinus*), ovce/kozy (*Ovis/Capra*), prasete (*Sus domesticus*) a kočky (*Felis catus*). Kromě toho byly ojediněle zaznamenány i nálezy

Graf 1 Druhové složení celkového souboru domácích savců nalezených v hrobovém komplexu AS 68 (počet fragmentů, hmotnost fragmentů, MNI) (Z. Sůvová)

mikrofauny: bělozubky, hlodavci a menší ptáci. Pro účely dalšího zpracování byl materiál rozdělen do pěti sekcí: 1. dvůr a chodba komplexu, 2. skalní hrobka AS 68a, 3. skalní hrobka AS 68b, 4. skalní hrobka AS 68c, 5. skalní hrobka AS 68d. Nejvíce nálezů pocházelo ze dvora a z hrobky AS 68d, ostatní soubory byly spíše nepočtené.

Materiál byl obecně poměrně dost erodován – odvápnění kostí bylo často značné a vedlo i k popraskání povrchu kostí či k jejich rozpadu. Kromě toho byly na kostech pozorovány různobarevné skvrny (fialové, růžové, černé), způsobené zřejmě aktivitou plísní.

Nálezy ze dvora a z chodby

V zásypu dvora a chodby byly zvířecí kosti nalezeny ve všech vrstvách. Někdy šlo o nepočtené fragmenty, jindy

o větší soubor kostí v jedné části zásypu. Nálezy z vyšších vrstev zásypu jsou nejspíše intruze, zatímco některé nálezy z nadpodlažních vrstev můžeme klást do souvislosti s pohřební a kultovní činností v hrobovém komplexu.

V souboru větších nálezů bylo hodnoceno celkem 579 fragmentů zvířecích kostí a dalšího zoologického materiálu. Nejpočetněji byly zastoupeny nálezy psa domácího – zaznamenáno bylo 142 (+ 1cf.) fragmentů pocházejících minimálně ze čtyř jedinců. Většina nálezů pocházela z kostry subadultního jedince (obr. 1), jehož pozůstatky byly nalezeny v šachtě 7 asi 3 m hluboko u severovýchodního rohu. Pes zemřel ve stáří 12–15 měsíců a jeho kohoutková výška byla odhadnuta na 48–49 cm (některé kosti ještě neměly úplně ukončený vývoj, takže v dospělosti mohla být výška psa o něco málo větší). Pro srovnání uvedme, že samec tzv. faraonského psa dosahuje kohoutkové výšky okolo 56 cm

Obr. 2 Faraonský pes jménem Idžem na reliéfu z Intiho hrobky v Abúsíru, 6. dynastie (foto M. Frouz)

Obr. 3 Obětní býk na reliéfu z Cejovy hrobky v Sakkáře, 5. dynastie (foto M. Frouz)

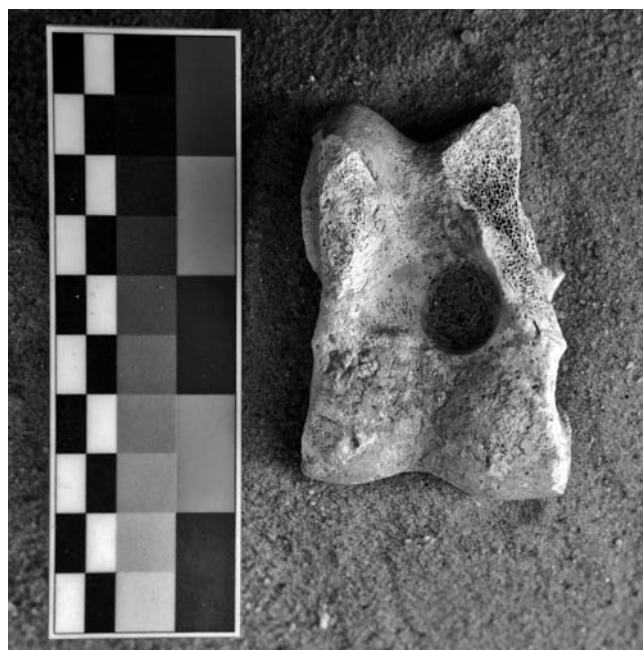
a samice kolem 53 cm (viz standard plemene: F. C. I. – Standard No. 248/ 9. 8. 1999/ GB), náš pes byl tudíž o trochu menší než toto starobylé plemeno (obr. 2). Kostra psa pravděpodobně pocházela z uhynulého jedince; zda byla do šachty odklizená mršina zvířete z povrchu, či zda do šachty pes sám spadl a poté v ní zahynul, není možné kvalifikovaně rozhodnout. Nálezy dalších jedinců psa byly ojedinělé: Čelist dospělého jedince menší velikosti byla nalezena v severozápadním rohu dvora, fragmenty lebky neonatálního až velmi juvenilního jedince byly součástí záspy šachty 3 a obratel nedospělého jedince se vyskytoval v chodbě před skalní hrobkou AS 68d.

Tur domácí byl doložen 90 (+ 4 cf.) fragmenty, které náležely minimálně pěti jedincům. Rozlišeny byly pozůstatky dvou jedinců adultních, dvou jedinců subadultních a jednoho jedince juvenilního. Mezi adultními jedinci byl rozlišen aspoň jeden samec. Ve třech případech byly objeveny rohové výběžky dospělých jedinců, ze kterých se dal rozlišit tvar – jednalo se o dlouhorohou formu, typickou pro období Staré říše (vidět ji můžeme na reliéfech hrobek, např. v nedaleké Cejově hrobce v Sakkáře – obr. 3). Několik nálezů bylo poznamenáno patologickými změnami, jež souvisely zřejmě s přílišnou zátěží organismu (v tahu, příp. vysokou hmotností), mohou však souviset i s dalšími vlivy. Nálezy tura byly součástí podstatné části kontextů v celém dvoře i v chodbě a mohly souviset s potravními obětinami.

Ostatní taxony byly méně početné. Nalezeno bylo 15 fragmentů osla domácího; všechny fragmenty patrně pocházely z jediného dospělého jedince. Pozůstatky osla byly vytaženy ze šachty 3 (plus jeden prstní článek ležel na dvoře u schodiště vedle šachty 3 – pravděpodobně se ovšem jedná o fragment ze stejného jedince). Na některých kostech osla byly zaznamenány patologické změny (spondylóza a jiné deformace páteře), které zřejmě vznikly v dů-

sledku kombinace zátěže a vyššího věku zvířete. Patologické změny podporují zařazení zvířete k domácí formě osla, u divokých zvířat jsou nacházeny jen velmi výjimečně (viz Rossel *et al.* 2008).

Dále bylo doloženo 11 fragmentů prasete domácího; fragmenty mohly náležet jedinému subadultnímu jedinci. Nálezy prasete se nacházely především v šachtě 7; ojedinělé nálezy pak v šachtě 3, v severozápadním rohu dvora a v chodbě před hrobkou AS 68c.

Obr. 4 Artefakt vyrobený z astragalu tura domácího byl nalezen ve dvoře AS 68 před vchodem do Duaptahovy hrobky (AS 68a). Kost pravděpodobně sloužila jako tulejka při rozdělování ohně pomocí luku (foto M. Frouz)

Zaznamenány byly i nálezy smíšeného taxonu ovce/koza – pět fragmentů náleželo aspoň dvěma jedincům, z nichž jeden byl juvenilní a jeden byl adultní. Nález dospělého jedince byl součástí záspy šachty 3, kdežto nálezy juvenilního jedince pocházely z šachty 7 a jihozápadního rohu dvora. Kromě toho bylo zaznamenáno 121 fragmentů velkých kopytníků, 82 fragmentů středně velkých savců a 104 fragmenty blíže neurčených savců. Objeveny byly i ptačí fragmenty – jednalo se o čtyři fragmenty kostí, jeden z nich pocházel z pěvce, jeden zřejmě z hrabavého ptáka, další dva se nepodařilo blíže určit. Kostí ptáků byly vyzvednuty ze šachty 7.

V souboru byly rovněž sledovány stopy porcování a opracování kostí. Tyto zásahy byly poměrně početné; zaznamenány byly na 41 fragmentech kostí – nejpočetnější byly na fragmentech tura (20 ks), ale objeveny byly také na 12 fragmentech velkých kopytníků, na sedmi fragmentech středně velkých savců a na dvou fragmentech prasete. Na většině nálezů byly zaznamenány jemnější zářezy související zřejmě s odřezáváním masa od kostí; na čtyřech fragmentech byly doloženy také záseky nebo odseknutí související s porcováním zvířecích těl a na fragmentu prasete byl proražen otvor kvůli získání morku.

Kromě toho byly nalezeny čtyři fragmenty, které byly upraveny patrně během výroby kostěných artefaktů. Jednalo se o dva fragmenty lopatek tura a jeden fragment žebra velkého kopytníka, jež sloužily jako hladítka/vyhla-zovače, a o jeden nález astragalu tura sloužící pravděpo-dobně jako tulejka k rozdělování ohně (obr. 4).

Kromě velkých kostí byly zaznamenány rovněž nálezy menšího souboru mikrofauny, který se nacházel v jihový-chodním rohu dvora. Nálezy pocházely minimálně z pěti jedinců myši domácí (*Mus musculus*) a z jednoho jedince bělozubky trpasličí (*Crocidura nana*). Pozůstatky těchto drobných savců se vyskytovaly východně od vchodu do Šepespuptahovy hrobky (AS 68b). Část kostěného mate-riálu ležela v nadpodlažní vrstvě záspy kolem oltáře před naosem s vázanou sochou (40/AS68/2012; viz Vymaza-lová – Dulíková 2012: 16, obr. 7), zatímco další část tohoto souboru byla objevena za naosem v prohlubni mezi jeho zadní částí a skalní stěnou. Je pravděpodobné, že ve vý-klenku za sochou sídlila sova či dravec a nalezené kosti pocházejí z vývržků. Ovšem vyloučena nemůže být ani možnost, že se jedná o uhynulé jedince, kteří sem zalezli/zapadli v době, kdy naos byl už zasypán.

Duaptahova skalní hrobka (AS 68a)

V této hrobce bylo hodnoceno sedm nálezů zvířecích kostí, nalezených v záspy skalní kaple. Malý soubor obsahoval čtyři fragmenty tura domácího (jeden adultní jedinec), jeden fragment dospělé ovce domácí, jeden fragment ju-venilního prasete domácího a jeden fragment středně vel-kého savce. Nález prasete se vyskytoval v západní části hrobky, ostatní nálezy pocházely ze záspy za vchodem do hrobky. Stopy porcování, opálení ani okusu v tomto souboru doloženy nebyly.

Šepespuptahova skalní hrobka (AS 68b)

V této hrobce bylo hodnoceno celkem 24 nálezů zvířecích kostí, jež se nacházely v záspy skalní kaple a v pohřební

komoře. Polovina z nich náležela turu domácímu – pozů-statky pocházely minimálně ze tří jedinců různého stáří: jednoho adultního, jednoho subadultního a jednoho juve-nilního ve stáří kolem 15 měsíců. Stopy porcování byly nalezeny na třech fragmentech tura; jednalo se o jemné zá-řezy související s odstraňováním masa od kostí.

Zaznamenán byl rovněž jeden fragment dospělého osla domácího; jednalo se o prstní článek se skvrnami od černé balzamovací pryskyřice. Nález tedy pravděpodobně po-cházel z mumie a zřejmě se jedná o jiného jedince než o osla ze šachty 3 ve dvoře. Zda fragment pochází z pri-márního či sekundárního depozitu hrobky, není zcela jasné. Zdá se nanejvýš pravděpodobné, že balzamovací pryskyřice na kosti svědčí o mumifikaci tohoto zvířete a samotná možnost přítomnosti mumie osla je nanejvýš zajímavá. Osel byl v Egyptě domestikován (jeden z mála domestikantů afrického původu) a patřil mezi ekonomicky významná zvířata již od předdynastických dob (Houlihan 1996: 29), nenáležel ale k běžně mumifikovaným zvířa-tům. Z nedalekého severního Abúsíru jsou však známy pohřby oslů z Raně dynastické doby, spojené zřejmě se slunečním kultem (Boessneck *et al.* 1992), který byl v 5. dynastii velice významný.

Dále byl doložen jeden nález adultní ovce domácí. U to-hoto jedince se podařilo odhadnout kohoutkovou výšku, jež činila zhruba 79 cm, a jedinec tedy náležel k větším plemenům ovce (indexy pro přepočet kohoutkové výšky a kategorie velikosti ovcí viz Driesch – Boessneck 1974).

Kromě toho byly nalezeny dva fragmenty středně vel-kého savce, jeden fragment velkého kopytníka a tři frag-menty blíže neurčených savců. Zachyceny byly i nálezy ptáků: dva fragmenty pěvce velikosti vrány a jeden frag-ment neurčeného ptáka. Všechny výše zmíněné nálezy po-cházely z kontextů blízko za vchodem do hrobky.

Zajímavý je poslední nález: lebka bělozubky největší (*Crocidura flavescens*), která ležela mezi lidskými kostmi v sarkofágové jámě v pohřební komoře. Je těžké určit, zda se jedná o zvíře, které samo zalezlo do pohřbu a pak zde zůstalo uvězněno, anebo tam bylo umístěno zá-měrně v souvislosti se symbolikou rejsků jako zvířat spo-jených se slunečním kultem a představou obnovy po smrti (viz např. Vymazalová 2010).

Itiho skalní hrobka (AS 68c)

V tomto souboru, nalezeném v záspy kaple, bylo hodno-ceno celkem 29 fragmentů zvířecích kostí. Zaznamenáno bylo osm fragmentů tura domácího pocházejících mini-málně ze tří jedinců (adultní, subadultní, juvenilní). Na druhém prstním článku tura byla nalezena patologická změna – vysoká porozita, která mohla být způsobena např. nedostatečnou stravou během růstu jedince.

Nalezeno bylo i šest (+ 1 cf.) fragmentů prasete domá-cího. Nálezy náležely alespoň dvěma jedincům, z nichž jeden byl subadultní a jeden byl juvenilní ve stáří 4–6 mě-síců. Pozorovány byly také dva fragmenty ovce/kozy, které mohly pocházet z jednoho adultního jedince.

Dále bylo zaznamenáno pět fragmentů velkých kopyt-níků, šest fragmentů středně velkých savců a jeden nález piskomila tlustého (*Psammomys obesus*). Některé nálezy dospělého tura a lebka piskomila byly nalezeny ve vchodu

Obr. 5 Nálezy kostí končetin a žeber subadultního býka *in situ* před sarkofágem v pohřební komoře v šachtě 2 Neferovy hrobky (AS 68d), které představují zbytky potravních obětin (foto H. Vymazalová)

do hrobky, zbylé fragmenty se nacházely dále za vchodem, rozptýlené v zásypu severní části kaple.

Tento soubor obsahoval devět nálezů se stopami porcování (fragmenty tura, prasete, velkých kopytníků i středně velkých savců); opět se jednalo o nálezy s jemnými zářezy, které patrně souvisely s odřezáváním masa od kostí.

Neferova skalní hrobka (AS 68d)

V tomto souboru byly osteologické nálezy početnější než u předchozích hrodek, neboť byla prozkoumána nejen skalní kaple, ale také jedna z pohřebních šachet (šachta 2), která dosud obsahovala zbytky obětin (viz Bárta v tomto čísle: 22–24).

Hodnoceno zde bylo 230 fragmentů kostí. Nejpočetnější byly pozůstatky tura domácího se 103 fragmenty, které pocházely minimálně ze tří jedinců (jeden adultní a dva subadultní). U adultního jedince bylo doloženo, že se jednalo o dlouhorohou formu – nález rohového výběžku byl zaznamenán na podlaze nedaleko Neferových nepravých dveří a z této pozice lze usuzovat, že šlo patrně o pozůstatek obětin. Rovněž nálezy mladšího subadultního jedince (stáří 16–24 měsíců) byly sporadické a nacházely se v severní a v severovýchodní části hrobky a na dně šachty 2.

Většina nálezů tedy pocházela ze staršího subadultního jedince, jehož stáří se pohybovalo mezi 34–42 měsíci a kohoutková výška byla odhadnuta na 135–140 cm. Byly u něj rozpoznány patologické změny, společné snad pro všechny kosti tohoto jedince – byly vysoce porézní, zejména v urči-

tých částech diafýzy dlouhých i krátkých kostí. Tato patologická změna mohla souviset s nevhodnou stravou během růstu kostí, další vlivy však nejsou vyloučeny. Pozůstatky tohoto jedince byly objeveny zejména v šachtě 2, několik fragmentů jsme našli rozházených po kapli.

V pohřební komoře šachty 2 byly některé nálezy naskládané na podlaze před sarkofágem (192/AS68d/2012; obr. 5). Nacházely se zde fragmenty kostí pažních a stehenních, lopatka, fragmenty žeber a jeden prstní článek. S výjimkou prstního článku se jedná o kosti, jež obsahují největší množství masa (tj. kýta a plec), a není tedy pochyb o tom, že byly v komoře uloženy jako obětiny pro pochovanou majitelku. Na fragmentech výše jmenovaných kostí končetin nebyly nalezeny stopy porcování, takže na nich zřejmě bylo ponecháno maso pro zemřelou. U žeber je to však sporné, na několika z nich byly totiž zaznamenány zářezy, které mohly souviset s odřezáváním masa od kostí, a tudíž není zcela jisté, zda bylo obětováno skutečně maso, anebo jen symbolicky kosti, které maso zastupovaly.

V zásypu pohřební komory (190/AS68d/2012) a na dně šachty (186/AS68d/2012) pak byly objeveny rozptýlené další nálezy tohoto jedince – jednalo se zejména o kosti lebky, metapodia a prstní články, tedy o kosti v podstatě bez masa. Zdá se tedy pravděpodobné, že tyto části těla byly odhozeny, protože se na potravní obětiny nehodily. Nálezy také naznačují, že jedinec byl do hrobky dotážen celý a porcován až na místě.

Nálezy dalších savců byly spíše sporadické. Zaznamenán byl jeden fragment subadultního jedince ovce/kozy

(před serdábem) a rovněž jeden fragment subadultního prasete domácího (v severovýchodním rohu hrobky). Kočka domácí byla zastoupena čtyřmi fragmenty, které mohly pocházet z jediného dospělého jedince větší velikosti (možná samce). Nálezy kočky se vyskytovaly společně s nálezy býka v pohřební komoře (190/AS68d/2012), není ovšem jasné, zda sem byly uloženy záměrně jako votivní obětina či jako domácí mazlíček doprovázející svého majitele do záhrobí, nebo zda se jedná o pozůstatky uhybnulého zvířete, které sem zapadly z vyšších poloh během činnosti vykradačů.

Kromě toho bylo nalezeno 47 fragmentů velkých kopytníků, tři fragmenty středně velkých savců, 59 fragmentů blíže neurčených savců a jeden fragment středně velkého hlodavce.

V souboru zvířecích kostí z Neferovy hrobky AS 68d bylo nalezeno sedm fragmentů nesoucích stopy porcování a opracování – jednalo se o šest fragmentů žeber tura a velkého kopytníka s jemnými zářezy a o jeden fragment diafýzy dlouhé kosti středně velkého savce, který posloužil na výrobu blíže nespecifikovaného kostěného artefaktu. Opálení kostí ani v tomto případě doloženo nebylo. Otisky zubů byly objeveny na jednom fragmentu dolní čelisti tura a okus byl patrně způsoben psem.

Přímo v sarkofágu v pohřební komoře šachty 2 (198/AS68d/2012) byl objeven menší soubor několika stovek fragmentů mikrofauny. Pozůstatky hlodavců se nacházely mezi lidskými kostmi společně s korálky a broučímí krovkami. Většina nálezů pocházela z krysy (*Rattus rattus*), méně fragmentů pak z myši domácí (*Mus musculus*). Co se minimálního počtu jedinců týče, zaznamenáni byli aspoň tři jedinci krysy a dva jedinci myši. Vzhledem k přítomnosti další fauny i jiného organického materiálu v sarkofágu je pravděpodobné, že tam živočišné zalezli kvůli potravě a později se již nedostali ven. Jiné možnosti ovšem také nemůžeme zcela vyloučit.

Několik poznámek k interpretaci souboru

Je těžké rozhodnout, jaký je původ jednotlivých nálezů domácích zvířat. *In situ* byly nalezeny pozůstatky subadultního tura z Neferovy hrobky (AS 68d), u ostatních nálezů však nejsme schopni říci, zda se do zásypu dostaly se sutí nahrnutou z okolí, nebo zda jde o zbytky pohřebních rituálů a kultovní činnosti. Vyšší vrstvy zásypu dvora a chodby, stejně jako zásyp skalních kaplí hrobek, byly pozdější než samotný hrobový komplex (což potvrzují i keramické fragmenty). Zatímco hrobový komplex pochází z konce 5. dynastie (Vymazalová – Dulíková v tomto čísle: 32–33), zásyp sem byl postupně ukládán během celé 6. dynastie a horní vrstvy snad i o něco později. V souboru zvířecích kostí z komplexu princezny Šeretnebtej je však rozhodně zajímavých několik rysů.

Zaprvé zde byl nalezen vyšší podíl kostí prasete než v jiných obdobně starých hrobkách (např. Ikram 2009). Majitelé hrobového komplexu a čtyř skalních hrobek měli poměrně vysoký sociální status, což se s obětováním vepřového masa spíše vylučuje. Důvod tohoto vyššího zastoupení prasečích nálezů proto bude zřejmě jinde. Kostí mohly být do dvora a hrobek nahrnuty z okolí se suťovým zásypem a mohou pocházet například ze stravy hlídačů hrobek (domněnky o potravním původu pozůstatků pod-

porují i stopy porcování na podstatné části fragmentů) nebo z obětí majitelů okolních hrobek (např. z Kaiemcenenetovy hrobky AS 38, kde byl zaznamenán nález prasečích kostí; Sůvová 2011). Pokud však jde o nálezy pocházející z kultovní činnosti přímo v komplexu AS 68, můžeme je snad klást do souvislosti s prostšími pohřby v šachtách ve dvoře a v chodbě. Nálezy prasat se objevují i v dalších hrobkách či funerálních komplexech (např. Ikram 2001), takže je zřejmé, že dřívější představy, že vepřové maso bylo nevhodné na obětiny či dokonce egyptskou společností tabuizované, by měly být přehodnoceny.

Také podíl nálezů poznamenaných stopami porcování je vyšší než v jiných souborech hodnocených v minulých letech (např. Sůvová 2010). Otázkou je, zda tato skutečnost souvisí s původem materiálu (vyšší podíl potravních zbytků nahrnutých z okolí), zda se zde stopy porcování zachovaly lépe než v jiných souborech či zda se zde s obětinami zacházelo jinak než v dalších hrobkách. Vzhledem k zářezům na mnoha fragmentech tura se jeví jako pravděpodobná možnost, že některé nálezy byly obětovány pouze symbolicky: Na místě byly ponechány jen kosti symbolizující maso, které bylo ovšem ve skutečnosti snědno pozůstatky během pohřební hostiny nebo kněžím.

Obecně tedy můžeme říci, že materiál se skládá z nálezů obětí, zejména potravních, ale nachází se zde rovněž materiál jiného původu: potravní odpad, mumie (osel) a uhybnulá zvířata (pes v šachtě, myši v sarkofágu).

Literatura:

- Anděra, Miloš – Horáček, Ivan: 1982 *Poznáváme naše savce*, Praha: Mladá fronta.
- Boessneck, Joachim – von den Driesch, Angela – Eissa, Ahmed: 1992 „Eine Eselsbestattung der 1. Dynastie in Abusir“, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* 48, s. 1–11.
- Cohen, Alan – Serjeantson, Dale: 1996 *A manual for the identification of bird bones from archaeological sites (revised edition)*, London: Archetype Publications.
- von den Driesch, Angela – Boessneck, Joachim: 1974 „Kritische Anmerkungen zur Widerristhöhenberechnung aus Längenmaßen vor- und frühgeschichtlicher Tierknochen“, *Säugetierkundliche Mitteilungen* 22/4, s. 325–348.
- Houlihan, Patrick F.: 1996 *The Animal World of the Pharaohs*, Cairo: The AUC Press.
- Ikram, Salima: 2001 „Preliminary Zooarchaeological Report for West Saqqara, 2000“, *Polish Archaeology in the Mediterranean* 12, s. 127–132.
- 2009 „Funerary food offerings“, in: Bárta, Miroslav *et al. Tomb Complex of the Vizier Qar, His Sons Qar Junior and Senedjemib, and Iykai. Abusir South 2*, Prague: Dryada [Abusir XIII], s. 295–298.
- Osborn, Dale J. – Helmy, Ibrahim: 1980 „The contemporary land mammals of Egypt (including Sinai)“, *Fieldiana, Zoology, New Series* 5, s. i–579.
- Rossel, Stine – Marshall, Fiona – Peters, Joris – Pilgram, Tom – Adams, Matthew D. – O'Connor, David: 2008 „Domestication of the donkey: Timing, processes, and indicators“, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 105/10, s. 3715–3720.
- Schmid, Elisabeth: 1972 *Atlas of Animal Bones for Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists*, Amsterdam: Elsevier.
- Sůvová, Zdeňka: 2010 „Animal bones“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Vymazalová, Hana *et al. Tomb of Hetepi (AS 20), Tombs AS 33–35, and AS 50–53*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XIX], s. 159–180.

- 2011 „The animal bones“, in: Vymazalová, Hana *et al.* *The Tomb of Kaiem - tjenenet (AS 38) and the Surrounding Structures (AS 57-60)*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XXII], s. 157–159.
- Vymazalová, Hana: 2010 „Myší příběh“, in: Dulíková, Veronika – Jirásková, Lucie – Mynářová, Jana (eds.). *Pražské egyptologické studie 7*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Český egyptologický ústav, s. 86–88.
- Vymazalová, Hana – Dulíková, Veronika: 2012 „O princezně Šeretnebtěj“, *Pražské egyptologické studie 9*, s. 10–17.

Abstract:**Animal remains from the tomb complex of Princess Sherebnebtj (AS 68) in Abusir South**

Hundreds of animal bones, mainly remains of domestic mammals such as cattle or dogs, were uncovered during the excavation of the area of tomb complex AS 68. The animal remains could be of varied origin: victual and other offerings, mummies, pets of the deceased, feast and other food waste, working and feral animals that died at the site, etc. In most cases, we are unable to say whether the remains originated in funeral rituals and cultural activities connected with this complex of tombs, or were deposited in the complex while it was being filled with rubble from its vicinity.